

1 HERMANN CLAASEN

(Keulen 1899 – 1987 Keulen)

Hohe Strasse 1947

Opname 1947

Zilvergelatinedruk (op barietpapier), vintage

Claasens beelddocumenten van het Keulen van direct na de oorlog zijn iconen van de zogenaamde 'Trümmerfotografie' uit de tijd dat Duitsland in puin ('Trümmer') lag. Zijn fotoboek *Gesang im Feuerofen* (Gezang in de vuuroven) uit 1947 toont hoe groot de schade door bombardementen was. De binnenstad is verwoest, er is nauwelijks een gebouw dat boven de grond nog bewoonbaar is. Wegens een verwond been hoefde Claasen niet het leger in en bleef gedurende de hele oorlog in Keulen.

Hij moest in het geheim werken want op foto's die de moraal van de soldaten ondermijnden, stond de doodstraf.

Interessant is hier het gekozen liggende formaat: Claasen vond het fragment met de oorlogsinvalide man belangrijker dan een complete weergave van de haast ongedeerde dom van Keulen.

Karsten Fricke kende Claasen persoonlijk, kreeg van hem in 1986 zelfs een paar foto's cadeau, waaronder ook deze hier – overigens een van de weinige motieven die de fotograaf nog zelf heeft afgedrukt. Fricke herinnert zich een opmerking van Claasen, dat de gemeente Keulen de invalide man speciaal voor deze opname zou hebben laten komen. Deze uitspraak kan echter niet geverifieerd worden.

2 LEONARD FREED

(New York 1929 – 2006 Garrison N.Y.)

Zonder titel ('Heiligenberg in de buurt van Überlingen bij de Bodensee')

Opname 1965

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier), ca. 1990

Leonard Freed, zoon uit een Joods arbeidersgezin uit Oost-Europa, reisde in de jaren 1960 naar Duitsland om - onbevooroordeeld door zijn eigen afkomst - de vele facetten van het land vast te leggen. In Heiligenberg wekte het graf van een jong gesneuvelde soldaat zijn aandacht: 'Feldwebel Karl Schätzle' staat op de ovale gedenkplaat met het portret van de overledene in uniform. Freed bewees uithoudingsvermogen bij dit motief. 34 belichtingen op de contactafdruk laten zien hoe hij eerst scherpstelt op de grafsteen, dan op een groepje mensen en hoe hij tot slot een ouder stel fotografeert dat het kerkhof wil bezoeken. Freed wacht tot het stel zich precies bevindt waar hij hen wil hebben en maakt met de 33e opname de ultieme foto. Het suggereert dat het om de rouwende ouders van de jonge soldaat gaat. Naar wiens graf ze daadwerkelijk gingen is niet bekend – en zou dat uiteindelijk een verschil uitmaken?

3 OTTO STEINERT

(Saarbrücken 1915 – 1978 Essen)

Het grote dier (lampen op de Place de la Concorde, negatief afdruk, VII/VIII 1952)

Opname juli/augustus 1952

Zilvergelatinedruk (op barietpapier), vintageprint, voor juli/augustus 1958

's Nachts in Parijs op de Place de la Concorde: een man klimt op een stenen muurtje en maakt bij het fotograferen rare ritmisch wippende en slingerende bewegingen met zijn lichaam. Het is Otto Steinert, die het licht van auto's en lantaarns opneemt. Voorbijgangers lachen over de "straalbezopen toerist op de balustrade die blijkbaar tevergeefs een snapshot van 'Paris by night' probeert te maken", herinnert Steinerts vrouw zich.

De zogenaamde luminogrammen van Steinert ontstonden grotendeels tussen 1951 en 1952. Bij luminogrammen worden lichtsporen geregistreerd op lichtgevoelig papier, ofwel zonder of, zoals hier, met een tussengeschakelde camera.

Er zijn slechts zes luminogrammen van Steinert bekend. Bij drie ervan werden de helderheidswaarden in de doka dor middel van negatief-kopiëren omgedraaid, zodat oorspronkelijk lichte lichtsporen veranderden in donkere lijnen op een lichtgrijze ondergrond. Een daarvan is *Het grote dier*.

4 TONI SCHNEIDERS

(Urbar bij Koblenz 1920 – 2006 Lindau-Bad Schachen)

Weerspiegelende ruiten, 1952

Opname 16-12-1952

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier)

Weerspiegelende ruiten verbindt drie thema's die bij Schneiders telkens terugkeren: ijsvormen, weerspiegelende ruiten en mensen in een melancholieke stemming. Op de onregelmatig gebolde ruiten van een raam vallen in eerste instantie de zwarte, bizarre haken op, waardoor van de foto een fascinerende bedreiging uitgaat. Deze bedreiging verdwijnt echter zodra je het gezicht van een jonge vrouw ontdekt, die door het raam kijkt. Je ziet dan dat de verwrongen schimmen de weerspiegeling zijn van bomen en wolken, van glinsterend licht dat op een meer ligt, en van een dakgoot die zelfs een zekere behaaglijkheid uitstraalt.

5 TONI SCHNEIDERS

(Urbar bij Koblenz 1920 – 2006 Lindau-Bad Schachen)

Onheilspellend nest. Luchtbel in spiegelei(s)

Opname maart 1951

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier)

Schneiders richtte met geestverwanten zoals Otto Steinert de avantgardistische werkgroep *fotoform* op, die zich van de propagandafotografie uit de naziperiode bevrijdde en zich wilde onderscheiden van de brave reportage-fotografie. Hun uitgangspunten waren abstractie door fragmentering en perspectief, een sterk contrasterende, door doka-effecten gedramatiseerde beeldesthetica en de vormgevingsmogelijkheden van het licht. Daaruit kwam begin jaren 1950 de door Steinert opgerichte stijlrichting van de *Subjectieve Fotografie* voort, die het experimentele en de individueel bepaalde werkwijze als doel had.

Het spelen met licht en schaduw, het samensmelten van inhoudelijke diepgang en strakke vorm, het beklemtonen van oppervlakte en lijn, van contour en structuur kenmerken de foto's van Toni Schneiders. In *Onheilspellend nest* richt hij zijn blik op de natuur en toont luchtbellens in het ijs. Een nauwkeurig gecomponeerde opname die doet denken aan iets uit de kosmos of aan een wezen in een embryonaal stadium, omhuld door een zacht vlies. De abstractie en het imaginaire zijn bepalend voor de bijzondere aantrekkingskracht van deze foto.

6 THEO SCHAFGANS

(Bonn 1892 – 1976 Bonn)

Theodor Heuss, 13-1-1954 in atelier Schafgans

Op karton geplakt, ingelijst

De keuze van Bonn als hoofdstad van Duitsland maakte van Atelier Schafgans het prominente adres als het ging om portretten van de politieke kopstukken in Bonn. In die jaren behoorden Theo Schafgans, net als later zijn zoon Hans, tot de zogenaamde 'hoffotografen' van de politici.

Een van de eerste officiële portretten was het staatsieportret van de Duitse president Theodor Heuss. Gedurende diens ambtsperiode (1949-1959) kwam Heuss in totaal drie keer naar het atelier voor een portret. In 1950 kreeg Theo Schafgans, die het bedrijf in de derde generatie leidde, Heuss voor de eerste keer zo ver dat deze een portret van zich liet maken. Deze eerste opnames werden diens eerste officiële staatsieportretten en hingen in alle departementen, scholen en ambassades. Naar aanleiding van zijn tweede ambtsperiode liet Heuss zich in 1954 opnieuw door Schafgans fotograferen. Uitermate tevreden met het resultaat keurde hij de foto goed voor serieproductie. Deze afdruk stamt vermoedelijk uit een van deze grote oplagen.

Bij de autoriteiten hing het portret van Heuss overigens op dezelfde plek waar vroeger de foto van Hitler hing.

7 ROBERT LEBECK

(Berlijn 1929 – 2014 Berlijn)

Alfred Hitchcock, Hamburg 1960

Opname 1-10-1960

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier) 1999

„Mr. Hitchcock, speel toch eens een beetje Hitchcock.“ Dat was de opdracht van Robert Lebeck voor de beroemde regisseur, die in Duitsland was om reclame te maken voor zijn nieuwe film *Psycho*. Hitchcock maakte het de fotograaf gemakkelijk en speelde zichzelf in een verzonnen crime story *Griezelfilm 'Moord in de kajuit'* bij de haven van Hamburg en in de oude tunnel onder de Elbe. De serie ontstond in opdracht van het tijdschrift *Kristall*. Onder de titel *Hitchcocks lijken zijn de beste* werden de twee pagina's gedrukt en aan de tekst eronder werd de exacte tijd toegevoegd.

De foto op de grote sloep in de haven voldeed echter niet helemaal aan de voorstellingen van de redactie, hij is slechts onder in beeld een beetje te zien. De reden daarvoor legt Lebeck later zelf uit op de achterkant van de foto: „De twee vlekken links boven zijn geen vlekken maar resten van een afgescheurd briefje dat op het raam van de sloep plakte.“

8 ROBERT LEBECK

(Berlijn 1929 – 2014 Berlijn)

Winston Churchill in Bonn, mei 1956

Opname 11-5-1956

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier) 1992

De uitreiking van de *Internationale Karelprijs* aan Winston Churchill, de voormalige Britse premier, was niet onomstreden. De destijds negenjarige Jürgen Linden, tegenwoordig voorzitter van het Karelprijs-directorium, verbindt zijn eerste herinneringen aan de prijs met deze dag, die gepaard ging met flink protest: toen de wagen met Churchill richting het stadhuis reed, keerden burgers van Aken hem de rug toe – een stil protest tegen de bombardementen in de laatste weken van de oorlog en tegen het beeld van Europa dat het directorium uitdroeg.

Robert Lebeck was in opdracht van het tijdschrift *Revue* in Aken, maar slaagde er zonder teleobjectief niet in passende foto's te maken. Bij de receptie na de prijsuitreiking waren geen fotografen toegelaten. Als ober probeerde hij naar binnen te komen, maar werd ontdekt. De volgende dag vond een afscheidsdiner in Palais Schaumburg in Bonn plaats. Netjes in pak en met de kleine Leica in zijn broekzak

mengde Lebeck zich na de officiële fotoshooting onder de gasten, dook weg achter een dik gordijn en wachtte. Totdat opeens iemand riep: „Zeg, is er geen fotograaf meer aanwezig?“. Als geroepen kwam Lebeck tevoorschijn en maakte foto's van Churchill en de gasten, zoals hier van Adenauers dochter, die bij de voormalige premier haar opwachting maakte.

9 ROSEMARIE CLAUSEN

(Berlijn 1907 – 1990 Hamburg)

Dodenmasker Helmuth von Moltke (1800-1891)

Dodenmasker Frits von Below (1853-1918)

Opname vóór 1941

Zilvergelatinedruk (op barietpapier)

Soms moet je als verzamelaar geluk hebben: op een rommelmarkt in Bonn ontdekte Karsten Fricke eind jaren 1970 een map met foto's van dodenmaskers en portretten van acteurs. Met zijn tienden zaten ze in een plastic mapje, op de achterkant waren met de hand de titels geschreven. Fricke herkende onmiddellijk Rosemarie Clausen als auteur en daarmee de waarde van deze werken, aarzelde niet en kocht de hele map voor 10 Duitse mark. Hij nam contact op met Clausen, stuurde haar in 1980 vier monografieën en zeven foto's en vroeg haar of ze een opdracht wilde schrijven voor de fotoboeken en of ze de foto's wilde signeren. Clausen was erg blij om de afdrukken terug te zien want haar hele archief met positieven en negatieven was in de oorlog vernield, ze had slechts een paar foto's van voor de oorlog kunnen redden. Het enige wat was overgebleven waren deze afdrukken, die in de jaren 1940 via een publisher werden verkocht en links een klein registratienummer vertonen, wellicht bij het vergroten ervan erop gekopieerd.

10 BARBARA KLEMM

(*1939 Münster)

Heinrich Böll, Beleg van Mutlangen, 1-9-1983

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier), jaren 1990

“Unser Mut wird langen – nicht nur in Mutlangen” (onze moed zal zegeviëren – niet alleen in Mutlangen) riepen demonstranten in de kleine gemeente in Zuid-Duitsland. Daar zorgde de vredesbeweging voor internationaal opzien. De reden was de plaatsing van 36 Pershing-II-raketten op de Mutlanger Heide sinds 1983, in het kader van het NATO-Dubbelbesluit.

Drie dagen lang duurde de zitstaking die als ‘Prominenten-Blokkade’ de Duitse geschiedenisboeken is ingegaan. Toen Barbara Klemm, vaste fotograaf van het dagblad *FAZ*, om vijf uur 's ochtends aankwam, trof ze meteen een symbolisch

tafereel aan: Heinrich Böll met zijn alpinopet zat op een kruk, omringd door zijn medestanders, onder wie de politica Petra Kelly (met bloemen versierde helm) van de partij Die Grünen, haar partner Gert Bastian, Bölls vrouw Annemarie (met bril) en Oskar Lafontaine. Klemm toonde de vredesbeweging op een moment van stilstand, terwijl de politie verhinderde dat de blokkadedeelnemers en hun prominente gasten zich als slachtoffers van regeringsgeweld konden presenteren. 45 minuten na haar aankomst reed de fotograaf terug naar haar redactie, met de perfecte foto op zak. Het moment voor de staking was overigens niet willekeurig gekozen: precies 44 jaar geleden luidde Hitler met zijn aanval op Polen de Tweede Wereldoorlog in.

11 ENGELBERT REINEKE

(*1939 Lüdinghausen)

Willy Brandts knieval in Warschau, 7-12-1970

Ondertekening van het Verdrag van Warschau, Warschau, 7-12-1970

Zilvergelatinedruk (op barietpapier)

Een foto voor de geschiedenis, een foto met geschiedenis: De iconische knieval van Willy Brandt is een van de meest symbolische fotomomenten uit de 20e eeuw. Er waren maar drie fotografen ter plaatse als vertegenwoordigers van de Duitse pers: Sven Simon, Hanns Hubmann en Engelbert Reineke. Het was eigenlijk slechts gepland als een kort bezoek aan het monument, toen Willy Brandt opeens op de knieën viel. Hij was sprakeloos, zei hij later. Simon en Hubmann waren al ter plaatse, maar konden Brandt slechts van opzij vastleggen. Reineke kwam te laat bij de kranslegging en kon alleen nog maar een plek bij het monument innemen. Achteraf een gelukkig toeval, want zo kon hij, met de afgesneden soldaat op de voorgrond, Willy Brandt in zijn geheel fotograferen. “Het waren slechts luttele seconden die ik ter beschikking had. Ik ben op de knieën gaan zitten en heb gezien dat het perspectief klopte.”, aldus Reineke.

Een paar weken later dongen Hubmann, Simon en Reineke met hun foto's mee naar opname in het jaarboek *Das Deutsche Lichtbild* (Het Duitse lichtbeeld) – en de jury koos voor de foto van de tot die tijd relatief onbekende Reineke met als motivatie dat Brandts gezicht hier het beste te zien was en dat het hele tafereel door de soldaat op de voorgrond die het geweer presenteert, overtuigend was ingekaderd en afgerond.

Ook bij de ondertekening van het verdrag bewees Reineke een gelukkig handje: aangezien de perstribune voor de ondertekening al helemaal vol zat, moest hij iets bedenken. “Ik kon nog snel een grote ladder organiseren en daarmee in het midden achter de tribune plaatsnemen. Zo kon ik deze belangrijke gebeurtenis ook nog vanuit een goed perspectief vastleggen.”

12 ROBERT LEBECK

(Berlijn 1929 – 2014 Berlijn)

Jacky Kennedy en Lee Radziwill bij de doodskist van Robert F. Kennedy, 1968

Begrafenis van Robert F. Kennedy, Washington 1968

Opname 8-6-1968

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier)

De begrafenis van Robert F. Kennedy moest in een besloten familiekring plaatsvinden en geen officiële plechtigheid worden, zoals bij diens net 5 jaar ervoor overleden broer John. Beide broers werden in hun politieke loopbaan het slachtoffer van een aanslag. Robert F. Kennedy werd doodgeschoten in Los Angeles, zijn lichaam werd teruggebracht naar Manhattan en opgebaard in de St. Patrick's Cathedrale. Voor de *stern* moest Lebeck de officiële rouwdienst in New York fotograferen, zijn collega Max Scheler zou de begrafenis in Washington D.C. doen.

Nadat Lebeck overdag verschillende foto's van condolerende mensenmassa's had gemaakt, reed hij even na middernacht op weg naar het hotel toevallig met de taxi langs de kathedraal. Twee versluisde vrouwen stapten uit een donkere limousine. Hij herkende hen als de zussen Jacky Kennedy en Lee Radziwill en volgde hen stilletjes de kerk in. Verborgен achter een zuil fotografeerde hij hen met een 200 mm teleobjectief.

De volgende dag zou Kennedy's doodskist met een speciale trein naar de heldenbegraafplaats in Arlington worden gebracht. De tocht duurde enkele uren en het gedrang van de toeschouwers eiste zelfs mensenlevens. Collega Max Scheler bleef tot diep in de nacht op zijn plek op het kerkhof zitten totdat de trein eindelijk kwam. Eigenlijk zat Lebeck's werk er hiermee op, daarom stond hij op een afstand van de plek waar het allemaal gebeurde. Opeens liepen de dragers van de kist, met Kennedy's oudste zoon Joseph Patrick vooraan, direct op hem af. Ze hadden zich in het donker vergist en waren van de eigenlijke route afgeweken. Lebeck had weliswaar niet het juiste objectief, maar knipte toch met een rustige hand de iconische foto. Deze werd in 2001 opgenomen in de lijst van 400 beste foto's aller tijden.

13 ROBERT LEBECK

(Berlijn 1929 – 2014 Berlijn)

De degen van de koning, Léopoldville 1960

De sabel van koning Boudewijn van België

Opname 29-6-1960

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier)

Hij had ontzettend veel mazzel – passender valt de carrière van Robert Lebeck als fotojournalist niet te beschrijven. De foto van de sabeldief ging de hele wereld rond en katapulteerde Lebeck naar de eredivisie voor fotoverslaggevers.

In 1960 verklaarden de Europese mogendheden hun voormalige koloniën in grote delen van Afrika onafhankelijk.

Koning Boudewijn werd al op de luchthaven van Léopoldville, de hoofdstad van Belgisch Congo, ontvangen door de internationale pers. Maar niet door Robert Lebeck, die liever nog even van een toetje in de stad genoot. Hij besloot om de parade bij de machtsoverdracht van achteren te fotograferen. Tussen koning en escorte liep een jonge Congolees, van wie Lebeck vermoedde dat hij tot de lijfwacht behoorde. Lebeck drong zich ertussen en fotografeerde er als enige instinctief op los toen de man, nadat hij de degen uit de wagen had gepakt, meteen voor Lebecks toestel stond. Noch de Belgische koning noch de Congolese president Kasavubu of iemand van het politie-escorte bemerkten het incident.

De foto's verschenen eerst in *Paris Match*, een paar weken later in het nummer van *Kristall*, dat er een hele reportage aan wijdde. De naam van de dief was vrij verzonnen.

De handgeschreven aantekeningen van Lebeck in de marge vertellen terugkijkend over dit symbolische moment, dat uitgroeide tot een metafoor voor de onafhankelijkheid van de voormalige koloniën.

14 BENEDICT (BEN) JOSEPH FERNANDEZ

(New York 1936 – 1921 Oxford NY)

Wall St. juni 1970 (maar vermoedelijk 8-5-1970)

Opname 1970

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier)

Op de foto heerst een grote chaos: demonstranten voor de Vietnamoorlog stuiten op een groep tegendemonstranten. Een man die met beide partijen niets te maken heeft, is middenin dit tumult geraakt en houdt zijn aktetas stevig omhoog. Zijn horloge geeft 12:20 uur aan, misschien tijd voor de middagpauze, maar die kan hij vandaag wel vergeten. Agenten met helmen en wapenstokken proberen de gemoederen van de menigte in toom te houden, terwijl iemand met de Amerikaanse vlag zwaait.

De onlusten op 8 mei 1970 gingen als *Hard Hat Riot* (oproer met helm) de donkere pagina's van de New Yorkse geschiedenis in. De aanleiding vormde de enkele dagen daarvoor aangekondigde invasie van de VS in het neutrale Cambodja en het Kent State University-bloedbad in Ohio op 4 mei waarbij vier studenten die tegen de oorlog demonstreerden werden doodgeschoten. Toen de activisten tegen de Vietnamoorlog op 8 mei naar de City Hall trokken, stuitten ze op een politiek georganiseerde tegenmanifestatie van honderden bouwvakkers die vóór Nixons Vietnam-beleid en de in Vietnam vechtende soldaten de straat op gingen.

15 WERNER HIEBEL

(Friedland (Böhmen) 1940 – 2020 München)

Protest tegen de zinloze oorlog in Vietnam, München 1968

Opname 1968

Zilvergelatinedruk (op barietpapier), vintage

Op 28 april 1985 schreef Werner Hiebel als opdracht op de foto '17 jaar later!'. Hij refereerde misschien aan de Paasonlusten in april 1968, een tijd waarin in München verschillende protestacties met betrekking tot Vietnam plaatsvonden. Hiebel hield zich in de marge van de hotspots op, waar het er vaak heet aan toeging, en hij stond bekend als een terughoudende toeschouwer. Vanaf een brug ontdekte hij een grote auto met drie lachende jongemannen die een man in een rolstoel trekken. Achter hem wappert de aan de rugleuning bevestigde vlag van Noord-Vietnam. De kentekenplaat zegt dat ze uit de plaats Fürstfeldbruck kwamen, in een heel bijzondere auto: een tweedeurs Chevrolet Impala, bouwjaar 1960, cabriolet, met uitspringende achtervinnen. Dit type auto behoorde in 1960 tot de meest verkochte wagens in de VS. Het is mogelijk dat hij van een in Fürstfeldbruck gestationeerde Amerikaanse soldaat was of van iemand anders die bij de Amerikaanse troepen hoorde. Daar onderhield de Amerikaanse luchtmacht een basis die ze tot laat in de jaren 1950 uitbreidde.

16 STEFAN MOSES

(Liegnitz 1928 – 2018 München)

Bruidspaar

Opname 1963

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier) uit de jaren 1980

De bruid die het aandurft. Driemaal, om precies te zijn. Voldoende reden om afgedrukt te worden op de voorpagina van het *stern magazine*, dat een hele fotoreportage aan het bruidspaar wijdde. Een bruid die op gevorderde leeftijd en na twee huwelijken nog een keer trouwt, was zonder twijfel iets bijzonders. Zelfbewust kijkt ze in de camera, in haar lange witte jurk, met een kroontje, sluier en een bos

bloemen, haar opgezwollen voeten in zwarte zijden kousen en witte pumps. Naast haar de slungelachtig lange, een beetje ongemakkelijk poserende, duidelijk jongere bruidegom met hoed, die zijn arm door de hare heeft gestoken. “De krantenverkoopster uit een buitenwijk van Keulen trouwt voor de derde keer, deze keer met een ongeschoolde arbeider”, aldus de tekst bij de foto. En de hele wijk nam eraan deel, “want iedereen kent de bruid – als bruid, als bruid, als bruid ...”. In Keulen was ze een alom bekend, verkocht voor de dom regelmatig dagbladen. In eerste instantie werd ze in deze rol door Moses geportretteerd. “Dan kunt u ook meteen op mijn bruiloft komen”, schijnt ze de fotograaf bij die gelegenheid te hebben voorgesteld.

17 STEFAN MOSES

(Liegnitz 1928 – 2018 München)

Rolmops-inpaksters

Opname 1963

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier) uit de jaren 1990

Rolmops-inpaksters (foto van de setting)

Opname 1963

Latere fotoafdruk

Moses' lievelingsonderwerp waren mensen. Daarom noemde hij zichzelf ook wel een 'mensenfotograaf'. Voor de serie *Duitsers. Portretten van de jaren zestig* fotografeerde hij mensen van alle beroepsgroepen en uit alle maatschappelijke lagen. Losgerukt uit hun werkomgeving fotografeerde hij hen met karakteristieke spullen met een grijs gordijn van vilt als achtergrond – zo ook de goed gehumeerde rolmops-inpaksters uit Büsum. Het arrangement liet hij over aan zijn modellen, zoals men aan de foto van de setting kan zien. Onzeker en onbeholpen weten de drie vrouwen in het begin niet hoe ze moeten gaan staan. Eerst trekken ze hun schoenen uit om het doek niet vuil te maken, dan trekken ze ze weer aan en uiteindelijk grijnzen ze in de camera. Twee van hen houden haringen in de hand, de vrouw in het midden slaat haar armen om een pot augurken. Stefan Moses haalde hen rechtstreeks bij hun werk weg om hen als vertegenwoordigers van hun beroepsgroep te fotograferen. “Duitsland is eigenlijk het interessantste land”, zei hij in een interview. “En Duitsers, de Duitse mensen zijn ook ontzettend grappig.”

18 VOLKER KRÄMER

(Hilden 1943 – 1999 Dulje-pas, Kosovo)

Praag

Gewonde ondersteund

21 augustus 1968

Zilvergelatinedruk (op barietpapier), vintage

Op de ochtend van 21 augustus wordt Volker Krämer, die op bezoek is bij familie in Praag, wakker door een luid gedreun. Het zijn Russische tanks die de stad binnenvallen en met geweld een einde maken aan de pogingen tot hervormingen in Tsjechoslowakije, de zogenaamde *Praagse Lente*.

Krämer, destijds pas 25 jaar, had maar een paar filmrolletjes bij zich om deze hoogst actuele politieke gebeurtenissen op vast te leggen. Zijn foto's verschenen eerst in de *Rheinische Post*, vervolgens in de internationale pers.

Op de ene zijn jonge Tsjechen te zien die triomferend op een wagen zitten; op de andere staat een met bloed besmeurde man met een verband om het hoofd en een vlag in de hand, ondersteund door een andere man. Wat die laatste foto betreft speelde zich een uur daarvoor een drama af: een Russische munitiewagen werd bestormd door jonge Tsjechen, ontvlamde en ontplofte. De bemanning van de wagen was vlak ervoor gevlucht, wetend hoe gevaarlijk hun lading was.

Krämer zelf werd door de drukgolf van een ontploffende tank gegrepen en het portaal van een huis in geslingerd. Hij kon twee filmrolletjes verstopt in sokken Tsjechoslowakije uit smokkelen.

19 HILMAR PABEL

(Rawitsch (Rawicz, Polen) 1910 – 2000 Alpen bij Wesel)

Waarom komen jullie met tanks?

Tsjechoslowakije / invasie. Zo eindigde de Praagse Lente

21 augustus 1968

Zilvergelatinedruk (op barietpapier), vintage

Volker Krämer en Hilmar Pabel waren de enige fotoverslaggevers die ter plaatse de gewelddadigheden bij het de kop in drukken van de *Praagse Lente* vastlegden. Collega's van andere magazines werden een dag eerder al teruggedroepen. Net als Krämer was Pabel toevallig in de stad om de opnames voor de speelfilm *De Brug van Remagen* te documenteren. Hij werd 's ochtends wakker gebeld door zijn collega

bij de *stern*, die hem op de hoogte bracht van de invasie. Op straat troffen zij woedende en teleurgestelde mensen aan, die voor de tanks gingen staan. *Tsjechoslowakije / invasie. Zo eindigde de Praagse Lente* publiceerde het blad *stern* in zijn *special Praag* als laatste dubbele pagina. Daarop is een kruispunt te zien met een stoet mensen die zich al terugtrekken.

Interessant is de achterkant van de foto: daarop staan o.a. de handtekening van Pabel, diverse stempels van de *stern*, een uitgeknipt fragment met de oorspronkelijke tekst onder de foto, en met de hand geschreven aantekeningen 'match 1026' en 'p 40/41', die betrekking hebben op de publicatie in het magazine *Paris Match*.

Op *Waarom komen jullie met tanks?* weeklaagt een oudere vrouw huilend en met uitgestrekte armen langs de weg. In haar rechterhand houdt ze een foto van de twee hervormers Dubček en Ludvík Svoboda, in haar linkerhand een stukje nationale vlag. Het is de meest afgedrukte foto uit Pabels archief. Hij gaf het zelf een prominente plek in zijn monografie *Foto's van de menselijkheid*.

20 ENGELBERT REINEKE

(*1939 Lüdinghausen)

Berlijn, 1964, Bernauer Str./Swinemünder Str.

Opname 4-3-1968

Zilvergelatine (op barietpapier), vintageprint

In maart 1964 stond Reineke op de Bernauer Straße voor gevels van huizen die richting het westen waren dichtgemetseld. De straat stond in het middelpunt van de Duits-Duitse naoorlogse geschiedenis: hier liep de scheidslijn tussen de Russische en de Franse zone. Toen drie jaar daarvoor werd begonnen met de bouw van de Muur besloten veel bewoners te vluchten. Sommigen lieten zich aan een touw uit hun woning zakken of sprongen in het springzeil van de West-Berlijnse brandweer. Sommigen raakten daarbij zwaar gewond, anderen overleden zelfs.

Zoals Ida Siekmann, de eerste persoon die bij het IJzeren Gordijn sterft: vanaf 18 augustus 1961 werden de toegangsdeuren van de huizen aan de grens dichtgetimmerd of dichtgemetseld, ook die van het huis waar de 58-jarige vrouw woonde. De volgende ochtend gooide zij – vermoedelijk in paniek – haar spullen uit het raam op de derde etage en sprong erachteraan. De West-Berlijnse brandweer kwam te laat om haar te vangen.

Reineke maakte hier nog meer foto's. o.a. van het monument voor Ida Siekmann.

21 JÜRGEN HEBESTREIT

(*1946 Sechtem bij Bonn)

Bernauer Straße 1965

Opname 1965

Lightjetprint, digitaal afgedrukt op fotopapier

Toen Hebestreit in de winter van 1965 langs het gedeelte van de Muur bij de Bernauer Straße liep, waren van de hoge gevels die op de foto van Reineke uit 1964 nog te zien zijn, alleen de verdiepingen op de begane grond overgebleven. Resten van uithangborden en reclamespreuken herinnerden aan een ooit levendige commercie.

Voor zijn afdruk koos hij bewust een hard contrast om het grafische effect te benadrukken.

Op de voorgrond zie je het monument dat aan Olga Segler is gewijd. Zij woonde in de Bernauer Straße nr. 34 en onderging hetzelfde lot als Ida Siekmann (zie Engelbert Reineke *Berlijn, 1964, Bernauer Str./Swinemünder Str.*): op 26 september 1961 overleed de 80-jarige na een landing vanuit de tweede etage in een springzeil van de West-Berlijnse brandweer. Twee dagen daarvoor moesten wegens een groot opgezette ontruimingsactie 2000 mensen hun woningen verlaten. Hierop volgden dramatische taferelen, het ontruimingscommando trok de mensen boven terug, onder trokken West-Berlijnse voorbijgangers aan hen om hen te redden.

De vlucht poging van de oude vrouw gold overigens als 'Republikflucht', als desertie uit de republiek, met als gevolg dat er na haar dood zelfs een gerechtelijk onderzoek naar haar werd ingesteld.

22 BETTINA FLITNER

(*1961 Keulen)

Reportage uit Niemandsland Nr. 21

Reportage uit Niemandsland Nr. 14

Opname 1990

Vintage print rond 1991

In 1990 verkende Bettina Flitner maandenlang het 'Niemandland' langs de voormalige verboden zone langs het IJzeren Gordijn en vroeg mensen: wat voelt u nu? Bettina Flitner woonde in de buurt van de Muur. Soms wachtte ze heel lang tot er iemand voorbijkwam van wie ze een foto wilde maken. Zoals de jonge vrouw in een wit T-shirt: zij laat zich door Flitner voor een stuk muur dat nog intact is fotograferen en doet daarbij haar ogen dicht. In een moment van diep nadenken zegt ze: "Ja, in het begin was het wel raar toen de straat richting oosten gewoon doorliep. Maar toen ik daar eenmaal was, de tram, het bos [...] de geluiden waren hetzelfde."

De jonge man, wiens pet, embleem en uniform hem identificeren als opperwachtmeester van de voormalige DDR-politie, deed zijn beklag: “Sommigen die destijds zijn gevlucht, komen nu terug en hangen de grote jongen uit. Met dikke auto's en zo. Maar je mag eigenlijk nooit vergeten waar je vandaan komt.” Vlak voor de val van de muur kregen agenten van de politie in de DDR nog bevel om op te treden tegen vreedzame demonstranten. Voor hen betekende de hereniging een harde omwenteling, duizenden agenten moesten op zoek naar een andere baan. Jaren later zag Bettina Flitner deze agent nog een keer in Berlin-Mitte, in dezelfde lichaamshouding, maar in een ander uniform.

23 PAUL STRAND

(New York 1890 – 1976 Orgeval, Frankrijk)

Blind Woman

Opname 1916

Fotogravure 1917 uit *Camera Work*, nummer 49/50

De laatste twee nummers van het legendarische magazine *Camera Work* wijdde uitgever Alfred Stieglitz aan de jonge fotograaf Paul Strand. In 1916 maakte Strand een serie onverbloemd eerlijke straatportretten die hij stiekem schoot met een speciale camera. Hiermee kon hij doen alsof hij iets anders fotografeerde, terwijl hij scherpstelde op het eigenlijke motief. Het resultaat waren portretten van menselijke ellende op de straten van New York.

Deze directheid wordt weerspiegeld in het portret van een visueel gehandicapte vrouw, dat uitgroeide tot een icoon van de nieuwe Amerikaanse fotografie. Strand koos een scherpe close-up, die ons confronteert met haar sociale stigma's, zoals het kleine ovale plaatje van blik dat het recht gaf om langs de deuren te gaan voor een aalmoes. Bij het kartonnen bord op haar borst vraag je je af, wat storender is: het duidelijke lichamelijke gebrek of de schriftelijke verwijzing ernaar? Gehandicapte mensen hadden vaak geen andere keuze dan hun gebreken publiekelijk te tonen om op die manier medelijden op te wekken en in hun levensonderhoud te voorzien. Voor Paul Strand was deze vrouw in elk geval een “onvergetelijk puur gezicht”.

24 BRUCE DAVIDSON

(*1933 Oak Park, Illinois)

Zonder titel, uit de serie *East 100th Street*

Opname 1968

Latere zilvergelatinedruk (op barietpapier), rond 1999

Spanish Harlem (ook East Harlem) was een van de probleemwijken van New York en voor fotografen taboe vanwege de hoge criminaliteit. Met de toestemming van het Citizen's Committee mocht Bruce Davidson er – onder begeleiding – desondanks heen om de ogen voor de maatschappelijke problemen van de stad te openen.

Aanvankelijk werd hij met veel wantrouwen bejegend – er waren al veel fotojournalisten vóór hem daar geweest om snelle en simpele foto's van de armoedige omstandigheden te maken. Maar Davidson won het vertrouwen van de bewoners en kwam met het nodige respect tegemoet aan hun eisen.

Hij wilde geen snapshots maken en mensen daarmee eventueel laten schrikken, maar hij wachtte totdat ze op hem afkwamen en zelf meewerkten aan de opname.

Hier, in duidelijk desastreuze woonomstandigheden, zit een klein kind als verloren voor een hoog raam met traliewerk, waar je braakliggend terrein en huizenblokken doorheen ziet. Naast hem aan de muur, boven een veel te groot ogende airco, hangt het officiële staatsieportret van John F. Kennedy, nog steeds met een rouwkrans, en herinnert aan een icoon die de sociale onrechtvaardigheid openlijk uitsprak en ook een einde van de rassenscheiding eiste.

25 WALTER G. MÜLLER

(*1946 Keulen)

Zonder titel (uit de serie *C van City*)

Opname 23 augustus 1987

Zilvergelatinedruk (op barietpapier)

Op een zondag in augustus 1987 struinde Walter G. Müller door Keulen. In een rustige woonwijk, op de hoek Benesisstraße/Große Brinkgasse, ontdekte hij op een gevel het meer dan levensgrote graffiti van een zwarte figuur. Uit een te lange, uitgestrekte arm laat deze een bom uit zijn hand vallen. Op de Rudolfplatz had Müller een vergelijkbare muurtekening gefotografeerd en hij vermoedde dat ze allebei van dezelfde kunstenaar afkomstig waren. Jaren later rees het vermoeden dat het hier om zogenaamde *Shadowmen* (schaduwmannen) van de Canadese kunstenaar Richard Hambleton (1952-2017) ging. Sinds 1981 liet Hambleton zijn *Shadowmen* met een grote, brede kwast en veel vloeibare, zwarte verf bewust achter in donkere steegjes en plekken van metropolen, waar ze voorbijgangers moesten laten schrikken.

Wat opvalt is dat bom, arm en hand met verf zijn gespoten en niet geschilderd. Aangezien Hambleton niet met een spuitbus werkte, werden deze wellicht later door iemand anders aangevuld. Tegenwoordig ligt op de plek waar deze schaduwman voorbijgangers opwachtte een Italiaans restaurant.

26 MARY ELLEN MARK

(Philadelphia, Penn. 1940 – 2015 New York)

The Damm Family in Their Car, Los Angeles, Californië VS

Opname 1987

Latere zilvergelatinedruk (op PE-gecoat papier), 1994

Een gezin in zijn woning - een auto. De grote zus legt troostend haar hand tegen de wang van haar broertje. Crissy is 6 jaar, Jesse 4. Een andere woning kennen ze niet, ze wonen met hun moeder Linda (27) en haar man Dean (33) in een auto. Deze heeft geen ramen en geen motorkap, de zittingen zijn volledig versleten – dat is de schuld van pitbull Runtley, die de auto als zijn eigendom beschouwt en het gezin er hooguit in duldt. Hij is ook het enige statussymbool dat het gezin nog rest.

De fotograaf Mary Ellen Mark kreeg in 1987 van *Life Magazine* opdracht om een reportage te maken over dakloosheid in Los Angeles. De familie Damm verleende haar onbeperkte toegang zodat Mark hen tien dagen overal naartoe kon begeleiden. De publicatie bracht onder de lezers een golf van donaties teweeg. Behalve speelgoed en twee gebruikte auto's verwijderde een plastisch chirurg zelfs gratis Linda's tatoeages. Bovendien werd 9.000 dollar aan gelddonaties ingezameld, die echter grotendeels in drugs geïnvesteerd werden.

Zeven jaar later, in 1994, zocht Mary Ellen Mark het gezin opnieuw op en trof het in een nog veel erbarmelijkere toestand aan: op een vervallen ranch zonder stromend water en licht, de kinderen inmiddels met hun vieren en nog steeds verwaarloosd en zonder perspectief.

27 RUDOLF HOLTAPPEL

(Münster, Westfalen 1923 – 2013 Duisburg)

Oberhausen. Gastarbeiderzondag, 1964

Vintage print, eenmalige afdruk

Uitgelaten en in een zondags humeur wandelen vijf gastarbeiders, netjes gekleed in pak, langs een industrieterrein. Volgens Rudolf Holtappel ging het hier om Italianen. Hun verzorgde uiterlijk stond in een sterk contrast met hun – aldus verschillende berichten – armzalige woonomstandigheden. Het geld dat de arbeiders verdienden, stuurden ze grotendeels naar huis. Toen de mannen passeerden, moest Holtappel snel reageren, daarom lijkt de opname wel een snapshot. Als ervaren fotograaf met

een getraind oog wist hij dit spontane tafereel echter om te zetten in een evenwichtige compositie. De 'kroniekschrijver van het Ruhrgebied' Holtappel fotografeerde voornamelijk het alledaagse leven van de mensen in dit voor de wederopbouw van Duitsland zo belangrijke gebied, hun werk, hun vrije tijd, hun omgeving en hun eigenaardigheden.

Bij deze foto gaat het overigens om een eenmalige afdruk aangezien Holtappel het negatief ervan heeft verloren. In 2010 kwam het als schenking terecht bij de Collectie Fricke.

28 RUDI MEISEL

(*1949 Wilhelmshaven)

Autobahn A42 voor de opening ervan, op de achtergrond de August Thyssen hoogovens, Bruckhausen, Duisburg, BRD

Opname 1979

Latere zilvergelatinedruk 2015

Meisel maakte zijn autobaanfoto op een late zondagnamiddag, op het nog niet definitief voltooide stuk A42 tussen het knooppunt Duisburg-Noord en de afrit Duisburg-Beeck.

Hij stond midden op de driebaans-autobaan, er liepen mensen het talud op en af, kinderen speelden op de weg. Een jongen liet vol vuur en vlam zijn Batman-vlieger op, op de achtergrond de rokende schoorstenen van de August Thyssen hoogovens. Deze foto had de werkmap van Meisel bijna niet gehaald. Ruim 40 jaar geleden wilde hij hem eruit gooien, hij vond hem te opdringerig en te 'lawaaierig'. Alleen het kordate ingrijpen van een vriend kon hem ervan overtuigen de foto te houden – noodgedwongen: die vriend pakte hem bij zijn vest en brulde hem als het ware toe: "Die moet erin!". Aan hem is het dus te danken dat juist deze foto als postermotief, voorpagina van catalogi en blikvanger voor diverse media werd gekozen en daardoor bekendheid verkreeg.

29 RAGNAR AXELSSON

(*1958 nabij Reykjavik, IJsland)

Mýrdalssandur, IJsland, 1996

Zilvergelatinedruk (op barietpapier), vintage

Ragnar Axelssons fotografieën vertellen verhalen over het leven en overleven van die mensen die de klimaatverandering aan den lijve ondervinden. Met de camera begeleidt hij o.a. boeren en vissers op IJsland en de Faeröereilanden of Inuit-jagers in het noorden van Canada en in Groenland. De mensen in het noordpoolgebied een gezicht geven, hun verhalen vertellen voordat het te laat is – dat ziet de IJslandse fotograaf als zijn voornaamste taak. Met acht jaar leende zijn vader hem een Leica,

destijds net zo duur als een tweedehandsauto, en sindsdien is hij een hartstochtelijk fotograaf. Als ervaren piloot is hij in het bezit van een aantal speciale vliegtuigen voor opnames uit de lucht, wat hier echter niet het geval was. Rax, zoals hij ook wordt genoemd, stond boven op een berg toen hij de Mýrdalssandur fotografeerde, een van de grootste sandrs - spoelzandvlaktes- van het land. Grote hoeveelheden smeltend gletsjerijs, veroorzaakt door vulkaanuitbarstingen, hebben deze grind- en zandvlakte doen ontstaan.

30 RAGNAR AXELSSON

(*1958 nabij Reykjavik, IJsland)

Young Boy – Greenland (Sermiliqaq, Groenland, 1997)

Zilvergelatinedruk (op barietpapier), vintage

Vanwege slecht weer verbleef Axelsson voor langere tijd in het plaatsje Sermiliqaq in het oosten van Groenland, waar spelende kinderen hun schalkse gezichten telkens weer nieuwsgierig voor de camera hielden. “Ik zat vijf dagen vast in het dorp en legde het leven vast op film. De kinderen waren geen vreemdelingen gewend en waren haast te opdringerig. De hele tijd doken er onverwachts kleine gezichten op voor de lens. Toen ben ik begonnen om hen als voorgrond te gebruiken en ik observeerde wat er op de achtergrond gebeurde.”

31 RAGNAR AXELSSON

(*1958 nabij Reykjavik, IJsland)

‘Farmer – Iceland’ 1994 (Farmer Gudjón Þorsteinsson, Mýrdalur, IJsland, 1995)

Zilvergelatinedruk (op barietpapier), vintage

De opname van de farmer Gudjón Þorsteinsson is voor Axelsson een iconisch beeld dat voor hem de “deuren naar de wereld heeft geopend”. Pas op basis van een vertrouwen dat enkele jaren is gegroeid, liet de farmer deze nabijheid toe. Bij zijn vierde bezoek gingen ze naar het zwarte lavastrand rond kaap Dyrhólaey. “Gudjón keek met een schelmachtige gezichtsuitdrukking omhoog naar de bergen, alsof hij daar iemand zag die hij kende, geesten of zo die ons observeerden. Toen ik de foto van Gudjón maakte, leek de tijd stil te staan. Hij oogde onsterfelijk, als een deel van de natuur en de bergen – een oerwezen dat even een kijkje komt nemen in de mensenwereld om ons op te vrolijken.”

32 FRANZ SCHENSKY

(Helgoland 1871 – 1957 Schleswig)

Helgoland bij woeste zee

Opname 1912

Zilvergelatinedruk

"Wat is tijd als je er de perfecte foto voor terugkrijgt?", zo formuleerde Franz Schensky zijn werkhethiek. En je moet er inderdaad eens bij stilstaan, met welke gevoelige fotografische apparatuur Schensky in 1912 de zee - zijn favoriete motief - op ging: bepakt met een zware grootbeeldcamera liet hij zich tot in het oog van de storm roeien. Slechts één opname is gelukt. Misselijk en zeeziek lag hij op de bodem van de roeiboot en maakte zijn wellicht beroemdste foto, met de permanente angst dat het zeeschuim het negatief zou vernielen.

Voor de perfecte foto riskeerde hij soms zelfs zijn leven. "Als ik erin slaag, één goede foto per jaar te maken, dan ben ik een gelukkig mens", zei Schensky.

Hij heeft het overleefd, net als zijn fotografische nalatenschap: in 2003 werden in een kelder op Helgoland 1400 verdwenen geachte, originele glasplaat negatieven gevonden.